

**CƏNUB-ŞƏRQİ QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ MÜASİR LANDŞAFTLARININ
REKREASIYA POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

A.A.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ayka731@rambler.ru

Məqalədə kompleks amillər nəzərə alınmaqla müasir dağ geokomplekslərinin rekreasiya məqsədi ilə mənimsənilməsinin potensial imkanları qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə landşaft vahidləri dörd qiymətləndirmə dərəcəsinə bölünmüş və onların hər birinin ekspert dəyərləndirməsi verilmişdir.

Turizm-rekreasiya sənayesinin bütün dünyada, eləcə də bizim regionda sürətli inkişafı, əlverişli və komfort şəraitə malik olan yeni ərazilərin tədqiqini tələb edir. Bu məqsədlə geniş təbii müxtəlifliyə malik olan dağ geokomplekslərinin səmərəli istifadəsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməklə, müvafiq turizm təşkilatları tərəfindən həmin ərazilərə marağın artmasına səbəb olur. Bütün dünyada təbii-ərazi komplekslərinin turizmin inkişafı üçün mənimsənilməsi məqsədlə, ilkin mərhələdə onların potensial imkanlarının ekspert qiymətləndirilməsi aparılır. Bu zaman göstərilən geosistemlərin təbii imkanları ilə bərabər, infrastruktur, ərazi və digər imkanları da nəzərə alınır.

Son illərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qeyri-neft təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün bir sıra qərarların qəbul olunması Azərbaycanın bütün TƏK-də, xüsusilə də Böyük Qafqaz regionu daxilində turizm-rekreasiya infrastrukturunun geniş inkişafına səbəb olmuşdur. Bu sənaye sahəsinin sürətli inkişafı landşaftın, xüsusilə də xarici təsirlərə qarşı çox həssas olan dağ geosistemlərinin dayanıqlığını qiymətləndirmək, qorumaq və artırmaq üçün kompleks tədbirlərin işlənilməsinə aktual problemə çevirmişdir.

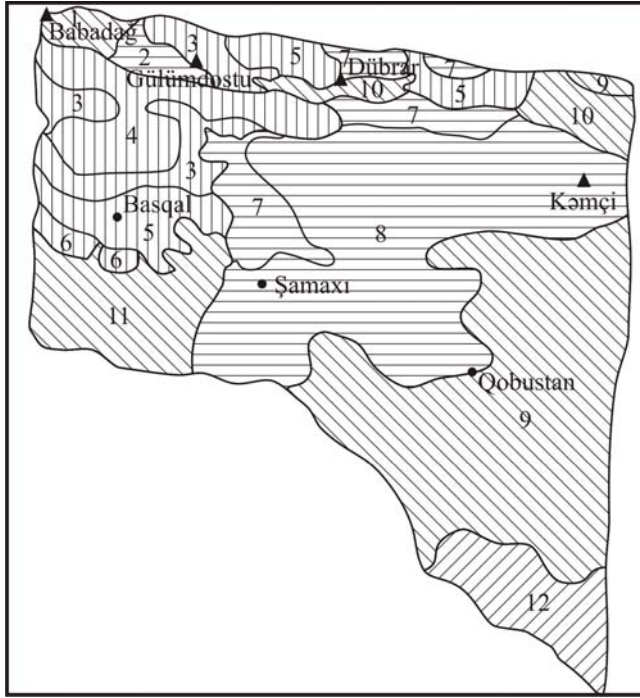
Azərbaycanda turizm-rekreasiya fəaliyyəti hələ də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmamışdır. Bu isə ölkənin elmi-texniki potensialına, zəngin təbii ehtiyatlarına, inkişaf etmiş infrastrukturuna uyğun deyil. Ona görə də, respublikadan və qonşu regionlardan olan potensial turist axınının turist-rekreasiya xidmətləri artan tələbata cavab vermir. Bununla belə son illərdə Azərbaycanın dağlıq geosistemlərinin rekreasiya məqsədi ilə mənimsənilməsi kortəbii xarakter alır.

Turizm sənayesinin inkişafını təmin edən perspektiv rayonlardan biri də Böyük Qafqazın cənub-şərq gömülmə sahəsidir. Turizmin inkişafı üçün bu regionun landşaft-rekreasiya potensialı təbii ehtiyatların rəngarəngliyi və respublikanın sıx məskunlaşmış bölgəsinə (Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası) daha yaxın olması ilə müəyyən edilir.

Mənimsənilməli ərazilərin rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı kompleks yanaşmanın əsası kimi rekreasianın inkişafı üçün aparıcı rol oynayacaq

landşaft amilinə üstünlük verilir. Qiymətləndirilmə aşağıdakı landşaft komponentlərinin əsas göstəriciləri əsasında aparılır: relyef, bitki, su obyektləri, iqlim, estetik zənginlik, landşaft müxtəlifliyi, nəqliyyat imkanları, təbii ərazi komplekslərinin antropogen transformasiya dərəcəsi və s. Müxtəlif mənşəli landşaft komplekslərindən rekreasiya məqsədilə istifadə imkanının müəyyənəndirilməsi üçün bu və ya digər landşaft kompleksinin rekreasiya dəyəri səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün biz aşağıdakı qiymətləndirmə dərəcəsini qəbul etmişik (V.İ.Popov 1999, V.P.Vlodoverşenski 2006).

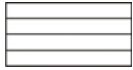
Təbii komplekslərin landşaft-rekreasiya potensialının qiymətləndirilməsi

Şərti işarələr:

əlverişli-landşaftın rekreasiya məqsədi üçün istifadəsinin daha yüksək dəyər səviyyəsi;

nisbətən əlverişli-rekreasiya istifadəsi üçün landşaft kompleksinin potensial ehtiyat dəyərinin orta səviyyəsi;

nisbətən az əlverişli-qiymətləndirilmə landşaft vahidinin rekreasiya istifadəsi üçün dəyərinin nisbətən aşağı səviyyəsi;

əlverişsiz-landşaft rekreasiya məqsədi üçün yaramır.

Əsas landşaft kompleksləri (X.İ.Ömərova və A.A.Mikayılova görə)

1. Subnival qayalıq-çəmən kompleksləri (3600-3000 m).
2. Yüksək dağlığın alp çəmən kompleksləri (3200-2600-2500 m).
3. Yüksək və orta dağlığın subalp çəmən kompleksləri (2700-2600-2000-1600 m).

4. Yüksək dağlığın çəmən-meşə kompleksləri (2300-2400-2000-1800 m).
5. Orta dağlığın meşə kompleksləri (2000-1800-1000-900 m).
6. Alçaq dağlığın meşə kompleksləri (1000-900-550-500 m).
7. Kolluq meşə-çöl kompleksləri (1800-1600-800-700 m).
8. Alçaq dağlığın çöl kompleksləri (700-500 m).
9. Alçaq dağlığın quru çöl kompleksləri (700-600-400-300 m).
10. Dağlıq kserofit kolluq kompleksləri (1800-1600-700-500 m).
11. Arid seyrək meşə və kolluq kompleksləri (700-600-200-100 m).
12. Yarımsəhra kompleksləri (500-400-100 m-dən).

Ərazinin istifadəsini cətinləşdirən, rekreasiya mənimsənilməsini məhdudlaşdıran amillər bunlardır; sürüşmələr, sıx yarpaq-qobu şəbəkəsi, intensiv parçalanmış dayanıqsız dik dağ yamaqları, təsərrüfat əhəmiyyətli obyektlərin və məskunlaşma məntəqələrinin sıx yerləşməsi, yəni landşafta həddən artıq antropogen təsir.

Ümumiyyətlə, landşaft-rekreasiya mənimsənilməsi məqsədilə yuxarıda göstərilən TƏK-nin ekspert qiymətləndirilməsinin kompleks prinsiplərini nəzərə alaraq, potensial imkanları səviyyəsinə görə cənub-şərqi Qafqazın cənub yamacı daxilində aşağıdakı landşaft-rekreasiya kompleksləri ayrılmışdır:

1. Rekreasiya fəaliyyətinin bir çox növü üçün daha əlverişli olan Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacının, Niyaldağ, Qovdağ silsiləsinin, Göycay-Qozlu çayları arasının ortadağlıq və alçaqdağlıq meşə-landşaft kompleksləri. Bu qrupa, həmçinin kifayət qədər geniş yayılmış bütün il boyu kompleks turizmlə məşğul olmağa imkan verən hündür otlu subalp cəmənliləri də aiddir. Bu güclü diferensasiyaya məruz qalmış dağ landşaft kompleksləri mülayim-isti və soyuq tipli iqlimlə, orta illik yağıntıların çox olması (600-900 mm) ilə səciyyələnirlər. Ümumi Günəş radiasiyası ildə 135-140 kkal/sm²-ə çatır. Havanın orta illik temperaturu dağ-meşə landşaft qurşağı daxilində +5-(+10⁰)C, subalp cəmənlilərinə isə +2-(+6⁰) C qədər dəyişir (Ə.M.Şıxlinski,1968). Daha məhsuldar, rekreasiya potensialı çox yüksək olan orta dağlığın meşə massivləri fıstıq və vələs-fıstıq ağaclarından və həmçinin çaytikanı, zoğal, zirinc kollarından təşkil olunmuşdur.

2. Rekreasiya fəaliyyəti üçün nisbətən əlverişli olan geokomplekslərə Tufan və Şahnəzərdəğ zirvələri arasında yerləşən Baş Qafqaz silsiləsinin yüksəkdağlıq ərəzilərinin alçaqotlu alp cəmənlilərini, ilin isti və qismən də qış aylarında turizmin inkişafı üçün əlverişli olan Niyaldağ silsiləsinin, Qızmeşədan və Şamaxı yaylalarının, Qanıx-Əyriçay vadisinin şərq hissəsini şimaldan əhatə edən orta və alçaqdağlıq meşə-kol, meşə-çöl, humid dağ-çöl təbii-ərazi sistemləri aid edilir. Burada gəzinti-sağlamlıq turizmini də inkişaf etdirmək mümkündür.

Böyük Qafqazın cənub-şərq gömülmə zonasının cənub yamacının alp-çəmən qurşağının iqlimi soyuq, orta illik yağıntıları isə (600-900 mm) nisbətən çoxdur. İllik radiasiya cəmi 135 kkal/sm², havanın orta illik temperaturu 0-(-2⁰) C, orta iyul +10-15⁰ C, orta yanvar -10⁰ C-dir.

Ərazidə dağ-meşə-kol landşaft-rekreasiya sistemləri 500-1400 m (1500) mütləq hündürlükdə yerləşməklə, Ağsu və Pirsaat çayları arasında, həmçinin Qozluçay və Cikilçayın yuxarı hissələrində parçalanmış areallarda inkişaf etmişlər. Bu landşaft kompleksi üçün quru yayı ilə mülayim – isti və quru qışı ilə mülayim-isti iqlim tipləri səciyyəvidir. Ağsuçay hövzəsinin aşağı hissəsindən cənub-şərq istiqamətində iqlim şəraitində aridləşmə artır. Bununla əlaqədar olaraq bitki örtüyünün xüsusiyyətləri də

dəyişir. (X.İ.Ömərova, 1970; B.Ə.Budaqov, A.A.Mikayılov, 1985; S.M.Zeynalova, 1997). Şamaxı şəhərindən şərqə Gülümdostu-Dəmirçi-Şamaxı meridianı boyunca meşə-kol landşaft-ekosistemləri kserofit və yarımkserofit kol, quru-çöl və arid-seyrək meşə-kol landşaftları və onlara torpaq-bitki örtüyü ilə əvəz olunur.

Alçaq dağlığın dağ-cöl landşaft kompleksi müvafiq rəngarəng bitki qruplarının mövcudluğu ilə seçiyələnir. Bu iqlim şəraitinin, ərazidə yayılmış süxurların litoloji tərkibinin özünəməxsusluğu və ərazinin hipsometrik şəraiti ilə bağlıdır. Humid-çöl landşaft yarım tipi Şıxzəirli və Çayqurbançı kəndlərindən qərbə, alçaq dağlığın və xırda tirələrin yamaclarının hündür hissələrində və suayrıcılarında inkişaf edərək, nisbətən böyük arealları əhatə edir. Humid çöllər, həmçinin Şamaxı və Çuxuryurd düzəlmə səthlərində də geniş yayılmışdır. Burada qalın tünd-şabalıdı və qaratorpaqlar üzərində topalotu-daşdayan və s. kimi müxtəlif otlu çöllər inkişaf etmişdir.

3. Rekreasiya fəaliyyəti üçün nisbətən az əlverişli olan dağ geokomplekslərinə Tufan və Şahnəzərdəğ arasındakı yüksəkdağlıq ərazinin nival-qayalıq landşaft kompleksləri aid edilmişdir. Burada əsasən yay mövsümündə ekstremal rekreasiya növləri (alpinizm, dağ turizmi və s.) inkişaf edə bilər. Həmçinin yayın və payızın əvvəllərində Ləngəbiz silsiləsinin və Mərzə yaylasının kəskin parçalanmış alçaqdağlıq, öndağlıq ərazilərinin quru-çöl landşaftları da rekreasiya-turizm fəaliyyəti üçün istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu landşaft komplekslərinin təbii ehtiyatları onlarda rekreasiyanın yalnız çox az növünü inkişaf etdirməyə imkan verir.

Dağ quru-çöl landşaft-ekosistemləri əsasən Şamaxı-Qobustan alçaq və ön dağlıq ərazisi daxilində 500-1500 m hündürlük diapazonunda inkişaf etmişdir. Ləngəbiz silsiləsinin cənub-qərb yamacında və şimal-şərqi Qobustanda əsas landşaft əmələ gətirən amillər arid-denudasiya prosesləridir. Buna görə də, yarıq-qobu şəbəkəsi, bedlendlər və gilli karst (Gilgilçay, Sumqayıtçay, Ceyrankeçməz çaylarının hövzələri) burada geniş yayılmışdır. Sonuçular əsasən sıra dağların cənub yamaclarında və Sumqayıtçay, Tudar, Ceyrankeçməz çaylarının subasarlarının qaş hissəsi və subasar terraslarında inkişaf etmişdir. Bu geokoloji sistem göstərilən ərazilərdən rekreasiya məqsədilə istifadəni cətinləşdirir. Göstərilən landşaft kompleksi də quru yayı ilə mülayim-isti, qışı yarımsəhra və quru-çöl iqlim tipləri ilə səciyyələnir.

4. Rekreasiya fəaliyyəti üçün əlverişsiz geokomplekslərə Ləngəbiz-Ələt tirələrinin və Qobustanın cənub-qərb hissəsinin yarıq-qobu şəbəkəsinin, bedlendlərin geniş inkişaf etdiyi alçaqdağlıq və dağətəyi landşaft kompleksləri aid edilmişdir.

Bu landşaft vahidləri yarımsəhra və quru-çöl iqlim şəraitində formalaşır. Havanın orta illik temperaturu $10-14^{\circ}\text{C}$, mütləq maksimum $t +40-43^{\circ}\text{C}$, mütləq minimum $t -18-22^{\circ}\text{C}$ -dir. Bu landşaft komplekslərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də, həmin ərazilərdə palçıq vulkanlarının inkişaf etməsidir.

Tədqiq olunan ərazinin landşaft komplekslərinin təklif edilən qiymətləndirilmə prinsipləri onların gələcəkdə rekreasiya məqsədilə mənimsənilməsi üçün ayrı-ayrı landşaft vahidləri daxilində kompleks tədbirlər planını hazırlamağa imkan verir. Cənub-şərqi Qafqazın cənub yamacında konkret turizm marşrutlarının yaradılması və turist obyektlərinin elmi əsaslarla yerləşdirilməsi və infrastruktur obyektlərinin ilkin yerləşdirilməsi xəritə-sxeminin tərtibi üçün dərin və dəqiq landşaft-rekreasiya tədqiqatlarının aparılması məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Благовещенский В.П., Гуляева Т.С. Ландшафтно-экологический метод оценки рекреационных ресурсов горных территорий. Материалы XI международной ландшафтной конференции. М.: Наука, 2006, с.87-90.
2. Будагов Б.А., Микаилов А.А. Развитие и формирование ландшафтов Юго-Восточного Кавказа в связи с новейшей тектоникой. Баку: Элм, 1985, с.56-61.
3. Попов В.И., Глотов С.Е., Гуляева Т.С. Методологические вопросы комплексной оценки горных территорий. Актуальные вопросы теории и практики туризма. Алма-Ата: КазГУ, 1999, с.33-38.
4. Омарова Х.И. Современные ландшафтные пояса Юго-Восточного Кавказа и их характеристика. Автореф.канд.дис, 1970, 22 с.
5. Шихлинский Э.М. Климатические карты. Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва: 1963, с. 41-63.
6. Зейналова С.М. Индикационное дешифрирование аридных ландшафтов южного склона Юго-Восточного Кавказа. Автореф.канд.дис. Баку: 1998, с.30.

ОЦЕНКА РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА СОВРЕМЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ ЮЖНОГО СКЛОНА ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАВКАЗА

А.А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе комплексных данных проведена оценка рекреационного потенциала ландшафтов исследуемого района. При этом ландшафты разделены на четыре группы и дана их экспертная оценка.

ASSESSMENT OF RECREATIONAL POTENTIAL OF THE MODERN LANDSCAPE OF THE SOUTHERN SLOPE OF THE SOUTH-EAST CAUCASUS

A.A.MAMMADOVA

SUMMARY

This article is based on the integrated data assessment of the recreational potential of the landscapes in the researched area. The researched landscapes were divided into four groups and expert assessment for each group was given.